

О.Д. Василюк

ЛИСТИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ДО АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

СЕРЕД багатьох видів творчості Лесі Українки листування в її спадщині посідає важливе місце. Завдяки листуванню вона підтримувала зв'язки не тільки з рідними, друзями, а й з літературним і мистецьким світом.

За визначенням багатьох дослідників, незмірно глибокими постали б події громадського та літературного світу, про які йдеться у листах, при вивченні і публікації двостороннього листування. Але, на жаль, листи до Лесі Українки практично не збереглися. Цьому, мабуть, сприяли обставини, оскільки, перебуваючи під таємним наглядом поліції, Леся Українка вважала, що краще листів не зберігати, ніж мати потім великі неприємності й ускладнення. У січні 1907 року в Києві відбулися арешти інтелігенції, серед затриманих були Леся Українка та її сестра Ольга Косач-Кривинюк. На їхній квартирі зроблено обшук. Після звільнення Леся Українка писала до матері 6 лютого 1907 року: «Добре, що мої уліти всі дома zostались, а листів сливе не було, бо я взагалі не бачу потреби збирати архів – без нього далеко приємніше жити, а то от, наприклад, ти нащось замкнула у вертіку пару одкриток Галайди [Гната Хоткевича] до мене, то їх все одно забрали куди не слід. Положим, картки самі пустячні, як взагалі буває, але я не люблю, щоб і конверти з моїх листів діставалися у чужі руки» [Леся Українка 1979, 176]. Так, напевно, не зберігала вона й листів від А. Кримського. Але, вивчаючи листи Лесі Українки до Агатангела Кримського та інших адресатів, можна зробити висновок, що між цими двома великими українцями йшло жваве творче листування протягом усього життя.

Агатангел Юхимович Кримський та Лариса Петрівна Косач (Леся Українка) народилися в один, 1871 рік. Перший – 15 січня у Володимирі-Волинському, друга – 25 лютого у Новограді-Волинському. Обоє в родинах педагогів, які незадовго до того переїха-

ли на Волинь вчителювати, Юхим Кримський – з Білорусі, а Петро Косач – з Гадяча [Пріцак 1993, 10].

Спочатку їхні шляхи перетиналися заочно. Так, Лариса Косач (вперше під псевдонімом Леся Українка) дебютувала як українська поетеса віршами «Конвалія» і «Сафо», які були опубліковані в галицькому журналі «Зоря» за 1884 рік (у номерах 22 та 23 відповідно). У тому ж часописі в грудні 1889 року було вміщено перекладений А. Кримським вірш російського поета І. Нікітіна «Ранок на березі ставу». Автор перекладу стверджував, що ця публікація була «найпершою» його «річчю», надрукованою «по-українські» [Кримський 1973, 118].

А особисто познайомилися вони «несподівано», як пізніше згадував Агатангел Юхимович, у 1887-му чи 1888 році. Це були роки, коли М. Павлик, прочитавши вірші молодої поетеси в альманаху «Перший вінок», писав до М. Драгоманова (лист від 6 листопада 1887 року), що Леся Українка «має до віршів справжній талант, якби тільки й вона вибилася з русалочного світу на світ соціальний» [Переписка... 1912, 208–209]. Один зі старших товаришів А. Кримського, учень колеги Павла Галагана Павло Тучапський, показав йому вірші і переклади з Гейне дочки письменниці Олени Пчілки Лесі Косач. Серед тих віршів був один – «Чого так поблідли ті рожі ясні...», – який його дуже схвилював. «Це – моє найперше враження від Лесі Українки, – пише А. Кримський у спогадах про поетесу, – Гейне, світовий поет, подумав я тоді, перекладається на українську мову – яка радість!» Цей вірш серед інших перекладів Лесі Українки з Гейне згодом було надруковано в журналі «Зоря» (1889, №1). А. Кримський ці вірші переписав і згодом показав товаришам, які теж захопилися ними. Один з колегатів поклав їх на музику, «чи свою... придумав, чи може у Шуберта украв, але ми співали: Чого так поблідли ті рожі ясні...» [Кримський 1965,

503]. Трохи згодом, на концерті Миколи Лисенка, який відбувся у приміщенні театру Бергоньє (нині тут Київський театр російської драми імені Лесі Українки), той-таки Павло Тучапський запропонував Кримському познайомитися з Оленою Пчілкою, яка теж була там. Кримського привели за лаштунки, і він розповів їй, що «Лесині вірші... в колегії фурор зробили... таке враження справили, що в колегії їх всі співають». «„Невже так усі справді захоплюються?“ – спитала Олена Петрівна. Я це підтвердив. „Ну а коли вам так той вірш сподобався, то ось вам і авторка – познайомтесь“. Дивлюсь, якась дівчинка: їй було тоді 16 років, але на вигляд можна було дати років 14... Обидва ми дуже зніяковіли і тільки після нагадування Олени Петрівни подали одне одному руки» [Кримський 1965, 503–504]. Але це знайомство з шанувальником мимохідь було, напевно, одним з багатьох для молодой сором'язливої поетеси, а юний Агатангел не справив на неї великого враження. І тільки пізніше його творчість наукова і літературна викликала зацікавлення з боку Лесі Українки. Їхнє спілкування переросло у справжню дружбу. Як писав пізніше Агатангел Юхимович: «Ми були близькими друзями протягом багатьох років, до останнього дня життя Лесі Українки» [Кримський 1965, 504].

У роки навчання в колегії Павла Галагана (1885–1889) Кримський долучається до середовища демократично налаштованої інтелігенції Києва. Значний вплив на формування його особистості мали праці й думки Михайла Петровича Драгоманова (1841–1895), рідного дядька Лесі Українки. Він відкривав для себе М. Драгоманова, зокрема коли «із захопленням прочитав» [Кримський 1972б, 626] його передмову до «Повістей Осипа Федьковича» (1876). Палке слово на юного Кримського мало визначальний вплив, бо ж його «нове світло осяяло». Тож він «цілком свідомо» та «жадібно» ухопився «за українство» [Кримський 1973, 65].

На останньому році навчання в колегії Павла Галагана А. Кримський знайомиться і з літературою Галичини, зокрема часописом «Правда», на той час органом правого крила народоців. Під час навчання в Лазаревському інституті східних мов (1889–1892) А. Кримський почав листуватися з І. Франком та М. Павликом, які надсилали

йому редагований ними часопис «Народ», орган Русько-української радикальної партії. У «Народі» друкувалися статті А. Кримського, його переклади зі східних літератур. М. Павлик та І. Франко побачили в «кореспонденті з Москви», як він тоді підписувався, обдаровану молоду людину, яка гостро реагує на національне питання. У листах І. Франка до А. Кримського ми бачимо, як він обережно керує ним, даючи змогу самому розібратися в різних течіях галичанських партій. У 1890 році розгорілася полеміка навколо статті М. Драгоманова «На увагу українолюбцям з Росії», яка була надрукована в 10 числі журналу «Народ». У ній М. Драгоманов закликав діячів української культури орієнтуватися на досягнення культури російської. Галичанські народоці виступили проти М. Драгоманова, якого звинувачували в «русифікації». З небуття витягнули навіть пасквіль Черкізова про те, що царська влада підкупила Драгоманова. А. Кримський спочатку теж приєднався до полеміки з боку обвинувачів. Відомі два його дописи до «Правди» (1890, т. III, вип. VIII та вип. X), в яких він полемізує зі статтею М. Драгоманова. Але згодом, під впливом публіцистики І. Франка та М. Павлика й самого М. Драгоманова в часописі «Народ», Кримський «вимушений був критично переглянути свої погляди» й розділити своїх справжніх і уявних «друзів з Галичини». Він робить публічну заяву про повну підтримку програми М. Драгоманова й починає її активно пропагувати. Як член московського гуртка «Українська громадка» він збирає кошти на видання творів М. Драгоманова [Гурницький 1980, 18–21]. За словами А. Кримського, М. Драгоманов завжди був для нього «незабутнім вчителем».

8 (20) червня 1895 року Михайло Драгоманов раптово помер від хвороби серця в Софії. Леся Українка в той час гостювала у нього, і, як пише в листі до батька, «ми всі немов без голови» [Леся Українка 1978а, 307]. Глибоко схвилювала ця звістка й Агатангела Юхимовича. У листі до М. Павлика від 17 червня 1895 року він пише: «Я сидів у глухому закутку України, вчитав з російських газет про смерть М. Драгоманова. Мов грім побив мене. Не стає ані сліз, ані слів. Бідна Україна! Сиротятами застаються українці, помер їх батько. Після Тарасової смерті Україна ще не зазнала такої ве-

ликої втері... Важко й писати далі... Перо випадає...» [Епістолярна... 2005, 199]. Листи з приводу смерті М. Драгоманова від Б. Грінченка та А. Кримського були надруковані в 12 номері часопису «Народ» за 1895 рік М. Павликом. І вже у листі до нього від Лесі Українки за 22 липня 1895 року читаємо: «Свого не роблю нічого – дурна дуже. Простіть, що не помагаю «Народові», я б примусила себе писати, та знаю, що з того нічого не вийде. Треба подождать. Лист Вартового [Бориса Грінченка] мене не очарував – риторично і холоднувало. Але лист Хванька Кримського пройняв до живого серця, до сліз – я дуже б хотіла пізнати сього щирого хлопця. Так, наша молодіж любила його... Чи не можна прислати нам лист Хванька в оригіналі, подивитись – Ви, здається, з пропусками надрукували? Друже мій, туга така тяжка, а як подумаю, що, може, років зо два я не кожну хвилину буду думати про нього, то ще тяжче стане...» [Леся Українка 1978а, 313]. Зазначимо, що протягом 1895 року А. Кримський та М. Павлик активно листувалися з приводу видання праці К. Тіле «Історія релігії», переклад якої зробив М. Павлик, а відредагував та доопрацював А. Кримський. Цю книгу планували надрукувати за гроші Костянтина Фрейтага. Але після смерті М. Драгоманова А. Кримський одразу звернувся до К. Фрейтага з проханням про можливість використання цих грошей на видання творів Михайла Петровича. Фрейтаг погодився.

19 листопада 1895 року Леся Українка звернулася з листом вже до самого Агатангела Кримського: «Шановний добродію! Або краще, незнайомий дорогий товаришу! Не здивуйте, що я, непрошена, озиваюсь до Вас. Я давно бажала написати до Вас, та через пошту не випадало, а оказії досі не траплялось. Мені хотілось висловити Вам, як глибоко пройняв нас (мене і мою дядину Драгоманову) той щирий, повний глибокої туги лист, що Ви писали Павликові, довідавшись про смерть мого дядька. Справді, багато було тоді листів співчуття, щирих, хороших листів, але такого, як Ваш, не було, се, власне, наче рідний син писав про втрату коханого батька. Вже хутко півроку минує з того часу, як дячина просила Павлика вислати їй автограф, здається, він і тепер у неї. Ми читали той лист в Болгарії, але враження від нього живе у мене досі. Сім'я

дядькова плакала ревне, читаючи, проте казала, що такі листи потішають, наскільки се можливо, у такій тузі. Се були страшні часи, товаришу... Мені розказували про Ваші заходи коло достачання коштів для видання (ще раз не можу втриматись, щоб не подякувати Вам за се!)...» [Леся Українка 1978а, 329–330]. Лист було підписано «Л. Косач» з припискою «Леся Українка – якщо, може, Вам се більше відоме ймення».

Цей лист поклав початок справжньої дружби Лесі Українки та Агатангела Кримського. А повторне їхнє особисте знайомство відбулося у 1896 році на одному з вечорів Літературно-артистичного товариства в Києві, де Агатангел Юхимович зустрівся з родиною Косачів [Бабишкін 1967, 25]. Відтоді вони стали щирими порадниками одне одному – Кримський у питаннях сходознавства, давньої історії, філології, а Леся Українка – в питаннях літературних.

Можна сказати, що помітила вона творчість молодого поета вже давно. Ще на початку 1890-х років у листах до І. Франка Агатангел Юхимович пише, як боляче сприймає національні утиски і кривди. Все це виливалося у віршах, які надсилав до львівської «Правди». Ці вірші були сповнені туги з приводу національного гноблення України. А також писав з О. Кониським діалоги, що висміювали реакційних москвофілів, а заодно припускалися шовіністичних випадів проти сусідніх народів. Леся Українка була прикро вражена низьким рівнем віршового мистецтва, а ще більше – поверховістю «національно-патріотичних ламентаций, що друкувалися на сторінках ретроградної, «обскурантистської», за її словами, «Правди» [Бабишкін 1967, 11–12]. Ось що пише вона в листі до М. Драгоманова від 15 березня 1892 року: «Що ж до мене, то я тільки генієві можу простити кепсько збудований вірш, та й то не завжди. Українським же поетам слід би на який час заборонити писати національно-патріотичні вірші... а то тепер вони найбільше надіються на патріотизм своїх читців, а не на власну рифму та розмір. Мені сердечно шкода, наприклад, молоденького поета Кримського: адже з нього, може б, могли й люди вийти, а тепер... «зануда» сама зосталась...» [Леся Українка 1978а, 130].

Звичайно, згодом думка Лесі Українки про творчість Кримського змінилася. Вона

читала майже всі його книги – переклади, вірші і прозу, наукові праці. Чи він сам, чи рідні надсилали їй нові видання, де б вона не була. У листі до матері з Тбілісі від 19 лютого 1905 року вона ще раз просить вислати нові книжки Кримського, бо їй вони «цікаві». Особливо «1001 ніч», бо боїться, що та «підє по людях» просто «як інтересні казки», як свого часу розійшлися казки М. Драгоманова, І. Рудченка, П. Чубинського. «І се мені буде велика шкода, а людям користь невелика», – пише вона [Леся Українка 1979, 128]. В іншому листі з Тбілісі до батьків від 4 квітня 1905 р. читаємо: «... щодо авторських дарунків Кримського... то я не згоджуюся з Людею [Людмилою Старицькою-Черняхівською], ніби вони для „простих смертних“ нецікаві. Маю перед очима приклад: Кльоня [Климент Квітка] зачитується „Мусульманством і його будучністю“, а він же зовсім „простий смертний“ в орієнталістиці і з Кримським нічим не зв’язаний. „Мусульманство“ се написано дуже цікаво і живо, і, мені здається, його варто й неспеціалістам читати, а „1001 ніч“, може, не всім цікава, та мені цікава, і думаю навіть, що корисна» [Леся Українка 1979, 130–131]. У листі до матері з Києва від 10 травня 1906 року Леся Українка згадує про зустріч з редактором московського часопису «Зоря» Іваном Оппоковим, який передав їй примірник 1-го числа й розповів, що вихід журналу затримався через Кримського, який «не випускав з рук передмови» до свого «Практичного курсу для вивчення української мови», який друкувався в «Зорі». «Але затє передмова, – додає Леся Українка, – вийшла таки справді гарна і навіть цікава, хоча, здавалось би, на такий сухо-учебницький сюжет і трудно щось цікавого написати. Тепер я бачу, що популяризаторський талан у Кримського дуже великий» [Леся Українка 1979, 160].

Для нас дуже цікавим є великий лист Лесі Українки від 16 листопада 1905 року, в якому мова йде про роман А. Кримського «Андрій Лаговський». Спочатку цей твір друкувався частинами, а 1905 року у Львові вийшло окреме видання, в якому були опубліковані тільки перші дві частини з чотирьох – «Не порозуміються» та «Туапсе». Герой роману – Андрій Лаговський. У першій частині він – московський студент, син бідної вдови. Живє з репетиторства та тих

невеликих грошей, що надсилає йому мати. Про себе він говорить: «Я – продукт сучасної цивілізації, я дегенерат, я декадент, я неврастенік» [Кримський 1972, 12]. У романі письменник описує матір героя так, що стає зрозумілим – вони зовсім різні типи людей. А тому кожен докір матері драгує Андрія, викликаючи приступ неврастенії чи астми, який докладно описується та аналізується автором. У другій частині Лаговський, вже професор математики, подорожує з друзями, родиною Шмідтів, Кавказом. Докладно в цьому розділі роману описуються стосунки Андрія з Володимиром Шмідтом, з яким вони знімають одну квартиру в Туапсе. Володимир звабив покоївку Амалію, а у Лаговського почався роман із Зоєю, якій він давав уроки російської мови. Можна сказати, що вся друга частина роману присвячена міркуванням хворої людини про кохання.

Роман зазнав нищівної критики. Не оминула цього і Леся Українка у своєму листі на кільканадцять сторінок. На думку авторки листа, Кримський багато в чому був прототипом Лаговського. «Ваш роман я таки прочитала durch und durch», – пише вона. І далі: «Я читач-літератор, а се порода „ненормальна“... отруєна професійною хворобою аналізу... Ваш твір до гармонічних не належить (така моя думка), отже, я не можу ніяк згармонізувати мої враження... від нього, тому й буду викладати їх сепаратно». Далі Леся Українка, аналізуючи передмову до роману, зазначає, що письменники-суб’єктивісти, до яких вона зараховувала і себе, не зобов’язані звітувати перед читачами з приводу того, автобіографічними чи ні є їхні твори. Вона вважає, що «відповідь на літературні, як і на всякі інші сплітки, може бути тільки третейський суд честі або мовчання, а все інше може тільки погіршити справу». Їй «досадно», що Кримський ніби виправдовується в передмові до «Андрія Лаговського», як і Іван Франко в передмові до «Зів’ялого листа». Далі вона пише: «Боячись сих добродіїв, Ви тільки мусили зробити одну неконсеквентність, малюючи фігуру Вашого професора: зробили його професором математики формально, а надали йому всі ціхи філолога... бо таких математиків, щоб так знали всякі мови, лінгвістику і фольклор, щось-то світ не видав... Дозвольте вже йому перейти на другий

факультет в дальших частинах свого роману, бо жаль дивитись, як чоловік сей закопує свій лінгвістичний талан в землю з ультраплатонічної любові до математики!» І далі продовжує, що зовсім серйозно «страждала» над його твором, поставила питання про творчий метод роману, заперечуючи натуралізм, а з ним і підкреслену зневагу Лаговського до того, що він зве «звірячими» інстинктами. «„Господи, та за що він мучить так самого себе?!”» – думала я про Вас. Ви хотіли, певне, досягти тим *правди* – так? – хоч би й ціною муки своєї й читачевої, але Ви *правди* не досягли, бо перевершили її... Я думаю, що коли описати докладно найкращу, найблагороднішу людину, як вона їсть, як вона жує, як вона травить і т.п., то вона може спротивитися вкрай... *Всі* життєві процеси неестетичні, надто як придивитись ближче, всі вони «звірячі», але з них нема виходу навіть у смерть, бо й вона «звіряча» і неестетична і веде за собою безліч дальших, може, ще неестетичніших, звірячих та рослинних процесів, – ми над тим влади не маємо...» [Леся Українка 1979, 138–141]. Після цього питання, що найбільше драгувало Андрія Лаговського і цікавило самого письменника, Леся Українка вказала на нелогічність поведінки героя, на прорахунки письменника у змалюванні того чи іншого образу [Бабишкін 1967, 90]. «Ваш Лаговський не бачить (і то аж до кінця) *корінної* грубості *натури* того Володимира і головного симптому тієї грубості... грубість його в *трактуванні „об’єкта” тих сцен*, нещасної тії Амалії, до якої чомусь і Ви немилостиві, хоч вона таки б заслужувала якогось людянішого відношення, ну, хоч такого, як Зоя (хоч і тій не бозна-яка честь від Вас!)... Він навіть професора заражає на який час тієї грубістю, бо й той починає ідентифікувати поняття „гріх” з поняттям „неестетичність”... Володимир мало інтересний, і всі його сповіді його не рятують – принаймні в моїй опінії» [Леся Українка 1979, 141–143]. Й іронічно додає: «Ваш професор, здається, одразу бачив, що він і Шмідти, властиво, різного типу люди... Мені здається, що тільки аскетам і трапляються такі історії, як Лаговському з Шмідтами та з Зоєю. Єдиний спосіб, щоб „природа” не лазила „без докладу” в вікно, се пускати її в двері, то, може, вона тоді більше поважатиме визначені їй *Sprechstunden*» [Леся

Українка 1979, 144]. Далі поетеса зазначає, що «найінтересніші місця Вашого твору се ті, де Ви покажете соціологічний та психологічний підклад... аскетизму, і менше інтересні ті, де Ви „бичуєте” істерію та фізіологію, бо їх, бідних, і нема за що бичувати в цілій сій історії».

Якщо порівняти видання 1905 року з текстами сигнальних аркушів 1919 року, можна помітити, що письменник врахував зауваження Лесі Українки, провівши, зокрема, значну мовностилістичну редакцію твору та познімавши окремі сцени натуралістичного характеру [Кримський 1972, 698].

У листуванні Лесі Українки та Агатангела Кримського переважали теми лінгвістичні, літературні, філософські. Часто вони бачили одне в одному першого читача та відвертого критика, який не буде безпідставно хвалити. Хоча А. Кримський, безперечно, захоплювався творчістю Лесі Українки, про що писав їй. Але ми можемо судити про це тільки з її листів до нього. Так, відповідаючи йому 8 лютого 1901 року, вона пише: «Згадуючи... Ваш теперішній лист, думаю я собі: чим, справді, могла я з’єднати собі таку прихильність? Невже Вам могли так припасти до серця мої вірші, коли Вам одкрите ціле море світової поезії, – адже в ньому всі мої друковані і недруковані думи і мрії мусять зникнути, мов крапля води дощової! Я, з моїм виключно безбарвним життям, з моєю отруєною душею, маю бути „сонцем”? Ідеалізуєте, дорогий товаришу!... А врешті, коли моя муза справді дає Вам і другим людям, не тільки мені, якусь ілюзію світла, – нехай то буде навіть оптична облуда, – не мені нарікати на неї, се було б невдячно, бо все ж найясніше в моєму житті походило від неї, а коли те життя було все-таки темним, то вона з того не винна» [Леся Українка 1978б, 207–208].

Особливе захоплення в Агатангела Юхимовича викликала та відповідальність у ставленні до своєї праці, яка була у Лесі Українки. Коли вона готувалася писати драми «У катакомбах» та «Адвокат Мартіян», то неодноразово зверталася до нього з проханням дати їй літературу, де можна було б ознайомитися «з християнським підпіллям, з розвитком влади митрополитів, коли їх переслідували». Кримський вислав їй дисертацію приват-доцента Московського університету Павла Гідулянова «Митрополиты

в первые три века христианства. Из истории развития церковно-правительственной власти в Восточноримской империи». Як згадує Кримський в мемуарах: «Леся Українка ґрунтовно вивчала цю велику дисертацію, а потім пише мені: „Це мене не задовольняє, мені потрібні оригінальні документи”, а вона знала класичні мови – латинську, грецьку. І писала, що саме їй треба діставати. Я послав їй ще величезну дисертацію Олара „Переслідування християн Римською імперією”, написану французькою мовою, – товста книга. Поетеса місяців два читала її і знову пише, що не може „тільки розвідкою обмежитись”. Вона замовила ще ряд книжок. Я їй цілу бібліотеку послав. Вона всі ці книжки уважно перечитала. Якби який-небудь приват-доцент стільки прочитав, скільки вона! А вона стільки працювала лише для того, щоб написати дві коротесенькі одноактові драми. Без перебільшення можу сказати, що Леся Українка була справжнім ученим, дослідником» [Кримський 1965, 504].

Треба зазначити, що драматична поема «В катакомбах» з'явилася як наслідок глибоких роздумів Лесі Українки над ідеями християнства, формою взаємовідносин між людиною та її божеством. А Агатангел Юхимович був її найпершим читачем. В автографі поеми стоїть дата – 8.X.1905. А в листі до А. Кримського від 9 лютого 1906 року вона пише у відповідь на його лист із зауваженнями: «Тепер дещо про мої «Катакомби». Я дуже рада, що Ви їх уподобали... А тепер ся річ буде *Вашою*, і мені се радісно, бо я так хотіла. Що ж до Вашої критики, то дозвольте мені трошки поборотися з Вами... Власне, я давно вже думала, що теперішня форма християнства є логічним і фатальним наслідком його *найпервіснішої* форми... Я не приймаю теорії Толстого і багатьох інших, ніби теперішнє християнство є аберацією, хворобою сеї релігії. Ні! В найдавніших пам'ятниках, в „подіях апостольських”, в листах апостола Павла, в автентичних фрагментах первісної галілейської пропаганди я бачу зерно сього рабського духу... що так розбуявся дедалі в християнстві» [Леся Українка 1979, 154–155]. Драму-поему «В катакомбах» було надруковано в журналі «Рідний край» (1906, №19) з «посвятою шановному побратимові А. Кримському».

Робота над драмою «Руфін і Прісцилла» з перших століть християнства була розпочата ще восени 1906 року. Редакція «Літературно-наукового вісника», ознайомившись із твором, повернула його авторці для ґрунтовної переробки. Дбаючи про історичну достовірність, Леся Українка ще в червні 1911 року думала щось уточнити чи змінити в ній і частину драми послала А. Кримському для перегляду на предмет правильності історико-побутових фактів і деталей змалюваної історичної епохи. 20 червня 1911 року вона пише до матері з Кутаїсі: «Кримський щось не присилає даного йому клаптя, і я вже починаю турбуватись» [Леся Українка 1979, 353]. А вже 27 жовтня 1911 року вона повідомляє Агатангела Юхимовича в листі, що «тільки 9/X отримала я Вашу посилку і листа. Я вже була думала, чи не трапилось якоїсь причини з тим клаптиком, але *tout est bien, qui finit bien*. А за книжку велике спасибі» [Леся Українка 1979, 370]. Ця драма була вперше опублікована в «Літературно-науковому віснику» в 1911 році (т. 56, кн. 10 та кн. 11) й була, за визначенням авторки, якоюсь «скаліченою».

Хоча траплялися й прикрі непорозуміння. Поетеса зазначає в листі 1907 року до Гната Хоткевича, коли допомагала йому в опублікуванні драматичного твору «Лихоліття», що «Кримський, я певна, не відмовить мені своєї помочі в сій справі, бо взагалі відноситься до моїх просьб серйозно» [Леся Українка 1979, 178]. Однак, пишучи поему «Одно слово» («Оповідання старого якута»), Леся Українка кілька разів зверталася до А. Кримського із запитанням «чи є в якутській мові слово „воля”. Вона просить у своєму листі із Тбілісі від 15 грудня 1903 року: «Се я посилаю Вам свої нові вірші і прошу Вас, коли маєте час і охоту, прочитати їх і відіслати мені назад з Вашими увагами, чи нема в них чого неладного з погляду побутово-історичного (наприклад, золоті прикраси на царських палатах, конкуренція фінікійських майстрів і т.п.)... Хотіла б знати Вашу думку теж і про зміст сих віршів... Якщо будете відповідати мені, то не забудьте, з ласки Вашої, поглянути, десь по книгах за тим, чи є в якутській мові слово „воля” (*liberté*), що то я колись Вас питала, – сей інтерес не зник для мене і тепер» [Леся Українка 1979, 94]. Проте відповіді не отримала. Можливо, це сталося через те,

що листи іноді губилися. Однак після того, як поема була надрукована у петербурзькому часописі «Вільна Україна» (1906, №1–3), А. Кримський виступив у журналі «Нова громада» (1906, № 7) із заміткою «Критично-філологічні уваги про ложки дьогтю в бочках меду», де, критикуючи Лесю Українку, зазначав, що в якутській мові є три синоніми слова «воля». У мемуарах «Із спогадів щирого друга» Агатангел Юхимович писав: «Леся Українка цілком спокійно сприйняла мою критику і дуже шкодувала, що в її творі була така помилка. Звичайно, якути тоді були під жорстоким утиском царизму. Народ був майже на 100 процентів неписьменним, і поема „Одне слово” до нього дійти не могла. Але Леся Українка, яка вміла дивитися вперед, у майбутнє, зрозуміла, що в художньому творі не може бути ні слова неправди: буде час, буде нагода – і неправда ця вийде назовні» [Кримський 1965, 505]. Випускаючи поему окремою книжкою у 1908 році під назвою «Оповідання тубільця з півночі», Леся Українка змінила «якута» на «тубільця».

Леся Українка та Агатангел Кримський особисто зустрічалися нечасто. Як вже згадувалося вище, перша їхня зустріч відбулася у 1887 (1888) році у Києві. Наступна теж там у 1896 році. Але Агатангел Юхимович жив і працював переважно в Москві, а в Києві бував лише проїздом, найчастіше дорогою до рідної Звенигородки. Леся Українка подорожувала ще більше. До цього її примушувала важка хвороба, постійна необхідність консультиватися з європейськими лікарями та лікуватися в санаторіях на різних курортах. Але їхнє листування, обмін книжками не припиняються до самої смерті поетеси. В одному з останніх листів з Кутаїсі від 6 червня 1912 року вона пише: «Стараюсь я привикнути до довжелезних пауз у нашому листуванні і все-таки не можу – якось турботно стає, чи не хворі Ви, чи не розгнівались чого...» [Леся Українка 1979, 395].

А ось що пише А. Кримський до Б. Грінченка 8 вересня 1904 року: «В суботу (11 вересня) рано буду переїздом у Києві, загляну на часинку до Вас. І от, може б, знов ласка Ваша? Чи не розвідаєте Ви про Косачів: у Києві Олена Пчілка і Леся Українка чи ні? Особливо мені про п. Лесю се треба знати, бо випадало б її побачити особисто, а що часу в мене в Києві не буде, то треба дорожити кож-

ною хвилиною, і отож Ви мені зробили велику послугу, коли б наперед розвідали, чи вона є, і таким способом дали б мені змогу не заїздити до них на квартиру марно, якщо їх у Києві нема» [Кримський 1973а, 391]. Як довідуємося з листа до сестри Ольги, Леся Українка приїхала до Києва тільки 12 вересня [Леся Українка 1978б, 114], так що їхня зустріч, імовірно, не відбулася.

З листа А. Кримського зі Звенигородки до Всеволода Міллера від 8 червня 1901 року дізнаємося, що в Києві він пробув сім годин по дорозі з Москви. І за цей час встиг відвідати Павла Житецького та Старицьких. Останні йому повідомили, що Косачі вранці виїхали з Києва. Також розповіли, що Леся Українка після повернення з Мінська, де була біля вмираючого товариша (Сергій Мержинський помер 3(16) березня 1901 року), поїхала до Карпат, де й досі перебуває. Але несподівано з'явилася сама пані Лариса Косач. Виявилось, що вона не встигла відбутися вранці й зайшла ще раз до Старицьких. Кримського вразило, що вона привітала його дуже байдуже. І тут з'ясувалося, що Агатангел Юхимович не відповів на кілька її листів, і вона вважає це дуже нечемним. Хоча й вдячна йому за надісланий примірник «Очерка татарской словесности» Ашмаріна. Кримський взяв нову адресу Лесі для подальшого листування [Кримський 1975, 349].

Взагалі ж, через постійні мандри Лесі Українки листи до неї часто губилися. Так, 5 січня 1902 року вона пише із Сан-Ремо до Кримського: «Я чую, що Ви довідуєтесь від моїх родичів про мою адресу. Се ж, видно, Ви хочете подати мені слово привіту, незважаючи на те, що я була до краю негречна супроти Вас і навіть не обізвалась ні словом подяки на Ваші товариські дарунки, хоч вони глибоко порушили мені серце. Вірте мені, товаришу, коли, приїхавши восени з Буковини, знайшла в своїй київській хаті Ваші книжки, то здалося мені, що се Ви самі зустріли мене на порозі моєї хати і щиро стиснули мені руку. І хоч воно, може, на погляд здається інакше, але Ви повірите мені (я в тому певна), що не байдужість чи неухважність до Вас тому винна, що я не озивалась до Вас. ...певне, мені невірну адресу дали чи мої листи дорогою пристали, досить того, що я на них відповіді не мала. Тим часом Ваші книжки показують, що Ви таки не за-

бували за мене. Спасибі Вам» [Леся Українка 19786, 309].

До цієї тематики певною мірою належить і лист із Тбілісі від 15 грудня 1903 року, в якому читаємо: «Що Ви думаєте про мене? Чи не думаєте, що я просто з недбалства залишила свою обіцянку й замір написати до Вас „першою“... вірте мені, думала і хотіла писати, але не змогла... Напишіть мені, товаришу, як мається і все, що схочете, що на думку спаде. Я буду відповідати Вам. Як часом буде яка пауза в листуванні, не ображайтеся і не думайте нічого лихого... А від Вас я завжди рада мати слово... Ну, пишімо одно одному з чужини на чужину» [Леся Українка 1979, 93, 95]. А в одному з останніх листів з Кутаїсі від 6 червня 1912 року Леся Українка зазначає: «...особливість нашого листування: ніколи я не певна, чи застану Вас своїм листом там, куди пишу» [Леся Українка 1979, 395].

Ось що пише вона в листі до матері від 26–27 вересня 1903 року з Тбілісі: «Оце прийшов Кримський, і треба вже з ним їхати місто оглядати. Він пристав до нас по дорозі від Сочі до Батума (приїхав по моїй телеграмі на парохід з Сочі, де він гостював) і тепер на три дні заїхав у Тифліс, щоб побути зо мною. Завтра він виїздить...» [Леся Українка 1979, 90]. У той час Агатангел Юхимович подорожував з родиною Міллерів Кавказом. Але, отримавши телеграму від Лесі Українки, одразу скористався нагодою побачитись особисто. Про ті кілька днів у Тбілісі він писав згодом: «Леся... дуже полюбила грузинів, говорила, що грузинська нація найближча до нас – українців» [Кримський 1965, 506]. І все ж таки зустрічі завжди були дуже короткі, тому в багатьох листах Леся Українка звертається до Агатангела Кримського: «Ви мусите колись приїхати до мене, власне приїхати, а не прожогом заскочити, як то зазвичай». І в іншому листі: «От я запрошую Вас у гостину, а чи одміряно мені стільки життя, щоб я могла дочекатися того святонька?... а коли й далі ми будемо так, як досі, бачитися „що 5 років по 3 години“, то скільки се вийде – підрахуйте самі» [Леся Українка 1979, 372]. А от пише в листі до матері 11 лютого 1907 року: «В суботу маєт тут бути Кримський (уже возвістив свій приїзд листом до мене); він вже раз пролітав на

свята, але я його мало бачила» [Леся Українка 1979, 183].

Треба сказати, що в листах вони постійно цікавляться самопочуттям одне одного, стежать за ним. Як відомо, Леся Українка була дуже слабка здоров'ям, хвороби переслідували й Агатангела Юхимовича. Так, у листі А. Кримського до Б. Грінченка читаємо: «Лесі Українці роблять у Берліні операцію, – може, й не видужає. На мене ця звістка мов громом упала і геть пригнобила» [Епістолярна... 2005, 44]. На щастя, операція, проведена професором Бергманом 7 лютого 1899 року на хворому суглобі правої ноги, пройшла успішно. Взагалі, Леся Українка вважала, що вологий клімат Волині дуже нашкодив її здоров'ю із самого дитинства. От що вона пише в листі з Хоні від 27 жовтня 1911 року: «Зимом навряд чи буде добре, але в Єгипет я з доброї волі не поїду. Досить уже з мене блукання світами, та й радикально воно нічого не дає, – треба було в Єгипті вродитись, то, може, й був би лад, але ж найгірша помилка мого життя – се що я зросла у волинських лісах, решта все тільки логічні наслідки» [Леся Українка 1979, 373]. А щодо А. Кримського читаємо в тому ж листі: «...чи не слід би Вам трохи залишити арабістику, для ошадки очей, та взятися до якоїсь такої історії, що не вимагала б читання таких сліпучих матеріалів, як ті арабські... Коли б тільки Ви не взяли сього за звичайну „добру пораду“, а подумали про се гаразд і без нервів» [Леся Українка 1979, 371]. І таких прикладів можна навести багато.

Наведені тут факти – лише маленька частина з багатьох, що наявні в листуванні двох по-справжньому талановитих людей. Означені листи дають багатий фактичний матеріал, наповнений подробицями із життя та наукової й літературної творчості Лесі Українки та Агатангела Кримського. Головне, що вони зберігають тепло приязні цих двох поважних діячів української культури, хоча обоє значну частину життя проводили далеко від батьківщини. І – як раніше з гіркотою зазначала велика українка у листі до Агатангела Юхимовича: «Ну, пишімо одно одному з чужини на чужину». І ці листи, без сумніву, дають нам невичерпну інформацію про двох визначних людей.

Література

- Бабшикін Олег. Агатангел Кримський. Літературний портрет.* Київ, 1967.
- Гурницький К.И. Агафангел Ефимович Крымский.* Москва, 1980.
- Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Київ, 2005. Т. I (1890–1917 рр.).
- Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах.* Київ, 1972. Т. 2.
- Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах.* Київ, 1973. Т. 5, ч. 1.
- Кримський Агатангел. Із спогадів щирого друга // Вибрані твори.* Київ, 1965.
- Леся Українка. Листи (1876–1897) // Зібрання творів в дванадцяти томах.* Київ, 1978а. Т. 10.
- Леся Українка. Листи (1898–1902) // Зібрання творів в дванадцяти томах.* Київ, 1978б. Т. 11.
- Леся Українка. Листи (1903–1913) // Зібрання творів в дванадцяти томах.* Київ, 1979. Т. 12.
- Павличко Соломія. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського.* Київ, 2000.
- Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895).* Чернівці, 1912. Т. 5.
- Пріцак Омелян. Про Агатангела Кримського у 120-ті роковини народження // Східний світ.* 1993. № 1.